

זאב יעבץ, עיבוד אגדות חז"ל לילדים — התיאוריה והמעשה

לאה חובב

עד לשלהי המאה התשע-עשרה לא עובדו אגדות חז"ל לילדים. גם כאשר יצאו לאור ספרי אגדה מעובדים לילדים, הם נתקלו בהתנגדות ובפולמוס לגבי ערכן וחשיבותן.¹ ילדי ישראל נאלצו להסתפק בספרים כ"מגילת אחימעץ", "יוסיפון", "צאנה וראנה", "מנורת המאור" ו"קב הישר", שהכילו אגדות ומעשיות, ולא נועדו במיוחד לילדים. המפנה חל עם הופעת שלושה קבצים של אגדות מעובדות לילדים, כולן בלשון המקרא ולא בלשון חז"ל. הראשון שבהם הוא ספרו של הרב יצחק מרגליות — "סיפורי ישורון", שראה אור בברלין (תרל"ז/1877).² ספר זה לא נתקבל ולא נפוץ, ונדפס במהדורה אחת בלבד. הוא נדחה על ידי השמרנים והמשכילים כאחד.³ כעבור עשר שנים הופיע ספרו של זאב יעבץ "שיחות מני קדם" (תרמ"ז/1887),⁴ שבו עיבד תשע-עשרה אגדות בלבד. בשנת תרפ"ז (1927) הופיעה בלונדון מהדורה מורחבת "שיחות ושמועות מני קדם", שכללה שוב את ההקדמה הישנה "המקרא והאגדה — במתכונתן אשה אל אחותה", וכן את הקדמת המחבר למהדורה השנייה, שכן זאב יעבץ נפטר בשבט תרפ"ד/1924, ולא זכה לראות

1 על הפולמוס וההסתייגויות מסיפורי אגדה ראה בהרחבה בספרו של א' אופק, ספרות הילדים העברית — ההתחלה, ספרות, משמעות, תרבות, המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה על שם פורטר, 1979, עמ' 281-283.

2 ספריו ישורון, "ילידי ישורון" ללמדם חשפה הקדושה. על פי סיפורי הסופרים הכתובים בספרי התלמוד [...] נחלקים בחמשת חלקים וכל חלק לפרקים", כתובים בלשון המקרא לילדים. מאת י' מרגליות, ברלין, תרל"ז/1877, עמ' 234.

3 וראה אופק (1979) לעיל הערה 1, עמ' 284-287.

4 שיחות מני קדם, אגדות מאת זאב יעבץ. ורשה תרמ"ז, 122 עמ', בניקוד. מהדורה מורחבת: שיחות ושמועות מני קדם, לונדון, תרפ"ז, 278 עמ', בניקוד.

לאה חובב

153

את ספרו המורחב, שהיה מוכן לדפוס כמה שנים קודם לכן. כמו כן, צירף יעבץ לספר הערות לסיפורים בשם "להעיר אוזן", שבהן, כפי שנראה להלן, שיקע הערות בפואטיקה של עיבוד אגדות וספרות ילדים בכלל, והסביר את דרך עיבוד האגדות. על כך יתמקד דיוננו. הקובץ השלישי של אגדות מעובדות "כל אגדות ישראל" לישראל בנימין לבנר, ראה אור בשנת תרנ"ח/1898.⁵ שלא כשני הקבצים שקדמו לו ערך לבנר את האגדות בסדר כרונולוגי, מבריאת העולם עד לאחר חורבן בית שני. הוא כלל בספריו במיוחד אגדות היסטוריות ולא משלים וגוזמאות. ספריו נתחבבו על הקוראים הצעירים ומהדורה מאוחרת נדפסה גם בשנת תשל"ז.

מי היה ר' זאב יעבץ? ר' זאב יעבץ היה מחנך וסופר עברי. הוא נולד בקולנו, פולין, בט"ז בתשרי תר"ח (26.9.1847) למשפחת סוחרים אמידה. קיבל חינוך רחב: בצד לימודי הקודש הרבה להגות בספרים שונים. תחילה עסק במסחר וגם במו"לות, ופרסם מאמרים היסטוריוסופיים, שנה לאחר שיצא ספרו "שיחות מני קדם", עלה לארץ ישראל (שנת 1888) כדי לעבוד את אדמתה. הוא זכה לכהונות רב ומורה בזכרון יעקב, חיבר מקראות לילדים שבהן העניק תוכן חדש לחגי ישראל. בין השאר הפך את ט"ו בשבט לחג הנטיעות. יעבץ נאלץ לעזוב את משרתו ועבר לירושלים, ואף שם ייסד אכסניה ספרותית. אחרי עשר שנים חזר לגולה שבע אכזבות. השתתף ביסוד תנועת "המזרחי" בוילנה, עבר לברלין ומשם ללונדון, שם שקד על מפעלו הגדול "תולדות ישראל". ר' זאב יעבץ נפטר בלונדון בי"ח בשבט תרפ"ד (24.1.1924).⁶

5 כל אגדות ישראל, מן בריאת העולם עד העת החדשה, ערוכות על-פי המקורים הראשונים וכתובות בלשון המקרא בסדר הזמנים. (א) מן בריאת העולם עד הולדת משה; (ב) מן הולדת משה עד מלכות דוד; (ג) מן מלכות דוד עד גלות בבל; (ד) מן גלות בבל עד ימי הורדוס; (ה) מן זמן הורדוס עד אחרית ימי רבי אליעזר הגדול. וארשה, "תושיה" לילדים, תרנ"ח-תרס"ג. בניקוד. מהדורה מאוחרת, תבנית גדולה: ירושלים, תשל"ז.

6 ראה הערך: "יעבץ זאב" בלקסיקון אופק לספרות ילדים, זמורה ביתן, ת"א, 1985, כרך ראשון. וכן הערך "יעבץ זאב" באנציקלופדיה העברית, כרך יט, עמ' 986-987.

"שיחות ושמועות מני קדם" – עקרונות העיבוד של יעבץ

את תורתו הספרותית שיקע יעבץ הן בהקדמה למהדורה השנייה, הן במאמר הפרוגרמטי "המקרא והאגדה – במתכונתן אשה אל אחותה", המשמש הקדמה לשתי המהדורות, ובעיקר ניתן לדלות הערות לפואטיקה שלו המפוזרות בסוף הספר תחת הכותרת "להעיר אוזן", שבו התייחס לדרך עיבוד הסיפורים עצמם. תורה זו אינה סדורה, ויש לקבצה וללקטה ולעמוד על ראייתו המעמיקה והבנתו את נפש הילד.

א. מלשון חכמים לשפת המקרא

כבר צוין לעיל שיעבץ לא היה הראשון להעביר לשון חכמים ללשון מקרא, ואף לא אחרון. ביאליק עיבד את אגדות "ויהי היום" גם הוא בלשון המקרא. יעבץ מעיד על עצמו: "את דברי ימי עמנו כלכלנו על פי מקורותיהם הנאמנים [...] גם בחקר תולדותיו גם בחקר דרכי לשונו..." (עמ' 2). ובהמשך: "וגם הספר הקטן הזה, 'שיחות ושמועות מני קדם', איננו כי אם פרי עבודתנו בשיטה הזאת, משלנו אין בו מאומה, כי אם שתי חמודות יצקנו בו למוצק אחד, את הסגנון הנאה של כתבי הקודש ואת חזון האגדה התמימה אשר מרוחה הטהורה שתה ישראל זה אלפי שנה ויחי (שם).

הסבר להרקת לשון חז"ל ללשון המקרא קוראים אנו במאמרו "המקרא והאגדה":

לא כן ההגדות בהיותן מסורות בימי קדם ביד העם ביד הכובסים, על כן בכל אורך לשונן אין סידורן שלם, ומרביתן נשמרו בשפת ארמית ולא יד הכל שווה בהן, עד כי עין משכיל לא תשורן, בקלן הראשון, בעצם טהרן ובמלוא גודלן, לכן הקדמנו לתרגמן בשפת המקרא הנוחה ושגורה כמעט בפי כל העם מקצה... כי גם בעלי האגדה הראשונים יש אשר הביעו את רוחם בשפת המקרא... (עמ' 14).

ובהמשך:

פניתי את לבי לצרוף ולסדר את שמועותינו ושיחותינו בשפה עברית צחה, בשפת המקרא, למען פתוח לבנים האוצרות שגנוז בהם אבותיהם אהבה וחסד, תם ונקיון, טהר וטעם... (שם).

הנימוק הראשון לדבריו הוא שכיום אין מבינים ארמית, לא צעירים ואף לא כל המבוגרים, ואם רוצים להביא את יופיה של האגדה יש לתרגמה לשפה שגורה בפי כל, שפת המקרא. הנימוק השני, אין בכך חידוש, כי בתלמוד יש קטעים בלשון המקרא, ויעבץ מדגים אותם בדבריו. בעיניו שפת המקרא היא שפה "צחה" ויפה.

ב. שינוי שמות גיבורי האגדה

בספרו של יעבץ מצויים כמה שינויים בשמות גיבורי האגדה, או שמות שהוא נתן לגיבורים שלא זכו לשם, ונקראו באופן סתמי נערה, נער וכדומה. דוגמא לכך היא האגדה על חולדה ובור (בבלי, תענית ח ע"א). יעבץ קרא את שם הגיבורים חסרי השם במקור – חלדי וברורית, שבצלצול השמות הזה רומזים לחולדה ובור.⁷ יש בכך התחשבות בקורא הצעיר המזדהה בנקל עם דמות ממשית בעלת שם. סיבה אחרת לשינוי שם של גיבור ידוע כשלמה המלך, שיעבץ קורא לו ידידיה ולירושלים שלם, הוא החשש שמא לא יבחינו הילדים בין הסיפור ההיסטורי המובא בתנ"ך לבין האגדות. חשש זה ידוע למורי ספרות הילדים ומורי התורה לגיל הרך, ויש כאלה המתנגדים לסיפורי אגדה בגן כשהם מובאים יחד עם סיפורי התורה. והרי דבריו של יעבץ:

ואני קראתי פה למלך שלמה בשם ידידיה ע"פ הכתוב (ש"ב י"ב כ"ה), גם לירושלים החזרתי שמה הראשון שלם (בראשית י"ד יח, תהלים ע"ו א, יען כי שלמה המלך ע"ה היה מן האנשים, שדבריהם הכתובים ומסורים לנו בכתבי הקודש מעשים מוחשים הם, קבועים ומדוקדקים כחוט השערה. בתולדות אנשים כאלה יש לנו להזהר מאד, שלא תגנה האגדה ביפיה את עצם המאורע באמיתת

7 ניתוח רחב ומעמיק של אגדה זו מצוי במאמרו של ח' חמיאל, "דרכו של רבי זאב יעבץ בחיבור אגדות", סיני, כרך נג, תשכ"ג, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' צב-קז.

הווייתו, על כן בחרתי לשנות את שמו ואת שם מקומו הרגילים, לשמות שלא הורגלו בס, **לבלתי בלבל צעירי הקוראים ולהביאם לידי ערבוב דברי הימים בדברי אגדה** ("להעיר אוזן", עמ' 214).

יעבץ מבחין בין דמות כשלמה המלך, שמעשיו המתוארים בתנ"ך שונים ממעשיו המסופרים באגדות, לבין חכמים שכל מעשיהם המסופרים באגדה הם המעמידים את דמותם, ואין כל חשש לבלבול או לסילוף הדמות:

לא כן נהגתי בהגדות של נחום איש גמזו ושל חוני המעגל וחבריהם, שם פרשתי את שמם ואת שם עירם, ולא חששתי פן ישבשו האגדות את הדעת, מפני שמעשיהם שהם זכרונם, רובי תורתם וצדקתם הם דברים שאין דרכם להיות מסומנים במצריהם ולהאגדה נוח להאחז בהם ולשוות עליהם הוד והדר מבלי שנות אותם מעין בריתם ומבלי שטשט את פתוחי פניהם ומראיהם במאומה (שם).

כאן ראוי להביא את דעתו של יעבץ על אמת ודמיון באגדה: **"לא את אמיתת המאורע יש לנו לבקש בשמועה, כי אם את הרושם שעשה המאורע בנפש העם, אשר הרגשתו רבה מידיעתו"** (עמ' 10). מכאן שיש רשות לשנות!

ג. היחס למוסר השכל וההומור

כיום יודע כל מורה כי הטפת מוסר בדרך ישירה פסולה, ואינה חביבה כלל על הילדים (בלשון המעטה). מעניין לראות שדעה זו כבר עמד עליה זאב יעבץ בהערתו לעיבוד אגדת מלכת שבא. המוסר צריך לבוא בדרך עקיפה, ועדיף יותר אם יבוא בדרך משעשעת:⁸

הגדת מלכת שבא... גם האגדה שבארץ ישראל, גם זו שבבבל, תמות ותמימות הן, משמחות את הבריות בחן שפתותיהן, ומנחילות להן **מוסר השכל בדרך שעשועים** ("להעיר אוזן", עמ' 216).

8 על כך עמד כבר חמיאל במאמרו הנ"ל (הערה 7), עמ' צב.

ועוד הערה דידקטית חשובה מעיר יעבץ, לא "לאנוס" את הסיפור ולהוציא ממנו מוסר השכל בעל כרחו. זו אחת הטעויות החמורות שעושים מחנכים בלמדם ספרות בכלל. המוסר שבאגדה יצוץ מאליו, ועליו להשתמע מן הכתוב:

ובכלל סימן מובהק הוא להגדוטינו, כי מרביתן מלאות חכמה ומוסר, אך **אל נא נשחית הוד הגדוטינו להוציא מהן על כרחן תמצית מוסר**, כל זמן שאינו צף ועולה מאליו, כי רבות מהן לא נבראו אלא לנוי ורבות עלו מאליהן ברוח בני העם, כמו שיחות רבה בר-ר' חנה שבמסכת בבא בתרא. ושבח גדול הוא להן שהן מראות לבנים באספקלריא המאירה את יפיות אבותיהם את דמיונם בכל פרקי יצירתו (שם, עמ' 217).

יעבץ מוסיף בדבריו ערך חשוב ביצירה הספרותית: אגדות הבאות לשם שעשוע ולשם הנאה. הגוזמה מולידה הומור, והילדים נהנים מכך. אל לנו לחפש בכל אגדה את מוסר ההשכל. יש אגדות הבאות לתאר דמויות נאות ומעשים ועניינים, ולא דווקא לשם לימוד מוסר. בדבריו רומז יעבץ לעיקרון מרכזי בספרות האגדה: סיום הסיפור בטוב ("הפיאנדי"). אף עיקרון זה קשור לדרכה של האגדה הבאה לשעשע:

וגם מן האדם שיצרו מתגבר עליו, תמנע האגדה העבריה ברוב רחמיה, את זכר יום המיתה (שם, עמ' 216).

כדי לשעשע את הילדים הביא יעבץ את האגדה "השכור ויינו" (עמ' 50), אגדה הומוריסטית, "הנכתבת מטוב לב ומשמחת את לב הקורא". יעבץ הסיק מלשונות זרות, והביא לספרותנו: "ויען כי בכל הלשונות מצא מין זה חן מאד, על כן הבאתי שמועה זו לדוגמא שלנו" ("להעיר אוזן", עמ' 213). כאן אנו רואים עד כמה היה יעבץ איש פתוח ורחב אופקים המוכן ללמוד גם מספרות זרה.

שעשוע מסוג אחר הוא **השנינה**. יעבץ מביא את אגדות ר' יהושע בן חנניה (על פי איכה רבתי) ויחסיו עם קיסר רומי. באגדה "מוליך חכמים שוללי" (עמ' 147), שבה מצווה ר' יהושע על חכמי אתונה

למלא מים בחבית שאינה יכולה להתמלא לעולם, מתגלה ר' יהושע בן חנניה כאדם חריף שכל ושנון, שבחכמתו מצליח להפיל בפח את חכמי אתונה. יעבץ מעיר על ההבדל בין אגדה זו לבין שאר האגדות:⁹

שונה היא הגדה זו מכל הגדותינו הרכות והענוגות, כי לא ידעה רחם על אנשי ריבה, על חכמי אתונה, כי התלה בם בכל פה וכי גזרה עליהם גזרת שואבי מים שאין להם סוף, אין זאת כי נקמה אחת היתה מכל הרעות אשר הדיחו עליהם היונים במעשה ומכל האוון אשר המיטו עליהם בדיבור... (ישם, עמ' 219).

יעבץ חש שזו איננה דרכה של האגדה העברית לנקום וללעוג, אך יש בכך מעין גמול, במיוחד לרומי שכה הרעה לעם ישראל:

מרביתן (של אגדות ר' יהושע בן חנניה) שונות הן ומלאות עקיצות דקות מאד ונותנות לצחוק את העם הזה התקיף מאד בכח גופו, וחלש מאד ורפה בתכלית הרפיון בכל דבר הן ושכל טוב, בכל דבר חכמת אלוקים. הן אמנם כי יש אשר תנקם האגדה בחלקת לשונה הרכה נקם – אחת מכל האוון אשר המיטה רומי עלינו... כי מי יחשוב זאת לעוון לעם מדוכא אשר לא בפועל כפיס יתנקם משונאיו כי אם באגדה שנונה יניח את כל חמתו, והתנחם ושב ודבר שלום לגויים כאשר פקדו עליו נביאיו וחכמיו ("להעיר אוזן", עמ' 225).

אנו רואים כאן את הקונפליקט בלבן של יעבץ, הרואה את הנקמה הבולטת באגדות, אך מכריע לצד הרגש הלאומי, וכולל אותן בספרו. ההצדקה למעשהו היא כי אין זו נקמה בפועל אלא בגבורת הנפש והחכמה שבאמצעות השנינה.

9 חיים חמיאל עומד על הנקמה שנוקמת האגדה באנשי יוון ורומי, ומביא אגדה נוספת, "פלך וכישור", על בת מלך רומי שבקשה "פלך וכישור" מר' יהושע ונעשתה מצורעת (עמ' 197).

ד. זרכים בעיבוד האגדה

1. צירוף מקורות שונים

אחת מדרכי העיבוד של האגדה נעשתה על-ידי צירוף כמה מקורות לסיפור אחד. כמה סיבות ונימוקים מביא לכך יעבץ. הראשון שבהם הקיצור:

ארבע השיחות האלה נעימות וערבות מאד... אך קיצורן פוסלן מידי סיפור. ואנחנו ברצותנו להוריש את העם את נחלת דורות הקדמונים ולהטות את לבם אליהם, נטלנו לנו את הרשות הנתונה לסופרים לקיים את עצם העניין אף בשנותם את צורתו ואת סדרו הראשון ולחבר את השיחות האלה אשר רוח אחת להן על פי הצד השווה שבהן, שכולן שיחות גשמים הן, ולהברית את כולן בברית תיכון, להחל את ספורם בסדרי תעניות, שהיו אבותינו מתענים על הגשמים... אך גם זאת עלינו לזכור, כי נטעי נעמנים כאלה אינם נאגדים אלא במינם ("להעיר אוזן", עמ' 210).

מקטע זה רואים אנו את חשיבתו הספרותית של יעבץ. שיחה קצרה שאין בה עלילה מפותחת, אינה ראויה להיות מובאת. לסופר יש רשות לצרף אגדות קצרות בתנאי מרכזי אחד, שהנושא שלהן אחד הוא ויש טעם בחיבורן זו לזו. זאת מצא בסיפורי גשמים שאגד יחד בסיפור "דגן שמים" (עמ' 30-33).

צירוף מסוג אחר עושה יעבץ במוצאו מקורות ונוסחים שונים לסיפור אחד. כך בסיפור "חלדי וברורית" (עמ' 33-39) המבוסס על שלושה נוסחים שונים (בבלי, תענית ח ע"א), הקצר שבהם מביא רש"י, התוספות מאריך יותר, וערוך השלם הוא הנוסח המפותח והארוך שבהם.¹⁰ על סמך מקורות אלה יוצר יעבץ אגדה דרמטית וסנטימנטלית הנקראת במתח רב.

יעבץ אינו מסתייג מצירוף אגדות על חכמים שחיו בזמנים שונים, כמו האגדה על בתו של נחוניא חופר שיחין שמודגמת בהרחבה להלן. העיקרון נשמר: במהותו, זהו סיפור דומה.

10 ראה לעיל הערה 7, המפנה אל הניתוח המדוקדק והמפורט של חיים חמיאל.

2. חזרות וחרוזים

יעבץ שילב בכמה מן האגדות חזרות וחרוזים, אף על פי שבמקור כתובים הדברים בפרוזה רגילה. בסיפור "רוחות מספרות" (עמ' 26-30) חוזרים דברי הרוחות הצופות את העתיד בחרוזים, והטורים קצרים כמו בשירה:

שוטי רעותי חושי ונחושה-נא
ונשמעה מה-רעה תהיה השנה (וכו')

והתשובה איננה מאחרת לבוא:

תבואת רביעה ראשונה עודה באיִבָּה
ירד עליה הברד ויִכָּה.

כך גם בסיפור "ששון תחת אבל" (עמ' 40):

אהבתיך מחמדי אהבתיך אלישע
אך לא אוכל להיות לך לאשה.

הוא הדין בחידות שחדה מלכת שבא לידידיה ובתשובות אליה, כולן מחורזות (עמ' 117-119), וכן כמה אגדות על ר' עקיבא מעובדות בחרוזים (עמ' 172-176). יעבץ מנמק עיבוד מחורז וחוזר זה מתוך הכירו את נפש העם:

העם שהוא יוצר האגדה, תלמיד הטבע הוא שכל חזיונותיה נראים וחוזרים ונראים, ומעשיה נעשים וחוזרים ונעשים פעם אחר פעם, על כך בחרנו גם אנו בחרוזים ובכפל עניין, להטעים ולהנעים בהם גם את הגדה זאת, גם את שאר הגדותינו, אם טבען מכשירן לכך ("להעיר אוזן", עמ' 210).

מכאן, שלפי יעבץ, מבנה האגדה הוא ראי למציאות, ורק כך ידבר אל לב העם. מה חוקות שמים וארץ, קיץ וחורף, קציר וזרע חוזרים ונשנים, כך רוצה העם למצוא חזרות בסיפורים. העם אוהב פתגמים

קצרים ולכן צמצום הדברים בחרוזים הולם אותן, "שעליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע" (שם).

3. פיתוח הדמויות

ליעבץ גישה סנטימנטלית לגיבוריו. הוא מרחיב ומפתח את רגשות הגיבורים במקום שהמקור קיצר בעניין. אנו רואים זאת בסיפור "חלדי וברורית", בדברו על מלכה, אשתו של חלדי, "שנתנה את אהבת דודיה כופר שלום בעלה וכופר קדושת האלה, על כן הארכתי בערך דמותה". ולסופרים אחרים הוא ממליץ: "גמלו חסד עם עלובה זו על פי פעלה, ותנו לה מקום לפי כבודה בעולם השיר" ("להעיר אוזן", עמ' 212).

סיטואציה אחרת שבה מכניס יעבץ ביטוי לרגשות הגיבורים היא בסיפור על בת נחוניא, כפי שנראה להלן.

ה. סיווג לז'אנרים: בין אגדה למעשיה

הבחנה יפה ומדויקת בין אגדה למעשיה, לפי כל הכללים המקובלים על הספרות המודרנית, מצויה בהערותיו של יעבץ. אמנם למעשיה הוא קורא "שיחה" ולאגדה "שמועה", ומכאן שם הספר "שיחות ושמועות מני קדם". אולם, ההגדרה שלו מדויקת: שיחה = מעשיה היא Marchen (מאהרען), ואילו שמועה = אגדה היא Sage (זאגען).

כל האגדות שנושאן הוא אדם ידוע שחי בתקופה מסוימת, כגון נחום איש גמזו, "לא שיחות הן כי אם שמועות בהיותן אחוזות באיש אחד מאנשי השם" ("להעיר אוזן", עמ' 217), גם אם יש באגדה ניסים ופלאות. כך דן יעבץ באגדות על ר' יהושע בן חנניה: "שמועה שנונה היא מאד מאד... ועל פי יסוד הנפלאות המכריע בה תחשב אל השיחה (מעשיה), אך שם ר' יהושע בן חנניה שהוא נושא הגדה זו מוציאה מידי שיחה ומביאה לידי שמועה" (זאגען), היינו אגדה ("להעיר אוזן", עמ' 219).

הגדרה זו מקבילה להגדרתנו את האגדה: היא היסטורית, קשורה לדמות, מקום וזמן ידוע. ולכן כל האגדות הסובבות סביב חכם מחכמי ישראל, או דמות מאנשי העולם הגדול, כגון האגדות על אלכסנדר מוקדון, הן "שמועות", היינו אגדות. גם הסיפורים על מאורעות ידועים, כגון החורבן, נחשבים לאגדה, כי הם היסטוריים.

ואילו "השיחה", המעשיה, היא מעל למקום ולזמן, אינה קשורה בדמות ידועה ויש בה מעשי ניסים ונפלאות שיכולים לקרות בכל מקום ולכל דמות. יעבץ דן בנושא זה בהעירו על סיפורי חכמים שונים שתוכנם מתקרב אל המעשיה אך כיוון שהגיבור הוא חכם ידוע, מוציאה עובדה זו את הסיפור מכלל המעשיה והוא נכלל בסוג האגדה.

בסקירה זו עמדתי על החשיבה התיאורטית של ר' זאב יעבץ, שעבודי האגדות שלו מושתתות על חשיבה ספרותית מעמיקה, וכל סיפור נבחן אצלו בכלים ועקרונות ספרותיים. המטרה המרכזית אצלו היא להעביר לדורות הבאים את יופיה של אגדת חז"ל ואת רוח ישראל סבא, עם שהוא גורם הנאה לקוראים.

בפרק הבא אדגים עיבוד של אגדה מיוחדת בעיון מדוקדק במקורותיה ובדרכיו של יעבץ באיחודם. כאן נוכל לראות שהתיאוריה שעמדנו עליה ניכר רישומה בעיבוד הלכה למעשה.

בת נחוניא שנסחפה במים

עיבוד אגדה על ידי צירוף שני מקורות שונים וזמנים שונים, מוצאים אנו באגדה על בת נחוניא חופר שיחין שנסחפה במים אדירים. בתלמוד (בבלי, יבמות קכא ע"ב), מיוחס המעשה לר' חנינא בן דוסא, תנא מהדור הראשון, שחי בסוף ימי הבית השני. ואילו בירושלמי (דמאי פ"א ה"ג, כב ע"א), מיוחס סיפור המעשה לר' פנחס בן יאיר, תנא בדור החמישי, חתנו של ר' שמעון בן יוחאי, שניהם ידועים כבעלי ניסים וכאנשי מופת ישרים ועושי צדקה.

והרי המקורות:

א. בבלי, יבמות קכא ע"ב:

תנו רבנן. מעשה בבתו של נחוניא חופר שיחין שנפלה לבור הגדול ובאו והודיעו לר' חנינא בן דוסא. שעה ראשונה אמר להם שלום. שנייה אמר להם שלום. שלישית אמר להם

עלתה. אמר לה: בתי, מי העלך, אמרה לו: זכר של רחלים נזדמן לי וזקן מנהיגו. אמרו לו: נביא אתה, אמר להם: לא נביא אנוכי ולא בן נביא אנוכי, אלא דבר שהצדיק מתעסק בו יכשל בו זרעו?

ב. ירושלמי, דמאי פ"א ה"ג, כב ע"א (התרגום לפי ביאליק, ספר האגדה, מעשה חכמים, עמ' פ"ז):

מעשה בחסיד אחד שהיה חופר בורות שיחין ומערות לעוברים ושבים. פעם אחת היתה בתו עוברת להינשא, ובאה לעבור בנהר, ושטפה. והיה כל העם נכנסים אצלו ובקשו לנחמו ולא קבל תנחומים. נכנס אצלו ר' פנחס בן יאיר ובקש לנחמו ולא קבל תנחומים. אמר להם: זהו חסידכם! אמרו לו: רבי, כך וכך היה עושה – כך וכך ארע לו. אמר: אפשר שהיה מכבד את בוראו במים והוא מקפחו במים! מיד נפל קול הברה בעיר: באה בתו של פלוני! יש אומרים: בסָּקָה הועֲרָתָה (בקוץ ויתד שנזדמן לה בתוך הבור נאחזה ועלתה), ויש אומרים: מלאך ירד בדמות ר' פנחס בן יאיר והצילה.

עיון בשני המקורות מעלה הבדלים רבים.

1. בבבלי, יבמות נזכר שמו של נחוניא ומעשיו: "חופר שיחין". הקורא בן הזמן יודע למה הכוונה. ואילו בירושלמי הוא מכונה "חסיד אחד" – כינוי סתמי, ולעומת זאת, מפורטים מעשיו המצדיקים את הכינוי "חסיד": "שהיה חופר בורות שיחין ומערות לעוברים ושבים". היינו, דואג לספק מים לציבור.
2. הדגש בבבלי יבמות על הבת שנפלה: "מעשה בבתו". יש כאן קיצור ומיקוד המעשה בבת. ואילו בירושלמי פותח הסיפור "מעשה בחסיד". רק במשפט השני מתואר האסון.
3. הירושלמי מגדיל את הטרגדיה בציון העובדה שהבת הייתה בדרכה להינשא, עובדה שאינה נזכרת כלל בבבלי.
4. בבבלי נפלה הבת "לבור הגדול", שהוא מקום מוגדר, שניתן

לכאורה להצלה. ואילו בירושלמי: "באה לעבור בנהר, ושטפה". הנהר הוא גדול וזורם וההצלה בו קשה יותר.

5. בבבלי מודיעים לר' חנינא בן דוסא, שידוע כצדיק ועושה ניסים. בעקיפין, דבריו מנחמים ומרגיעים, אף על פי שלא כתוב בפירוש שבא לנחם. ואילו בירושלמי מודגשת הנחמה, הן של "כל העם" והן של ר' פנחס בן יאיר. כאן אין החסיד מקבל תנחומים, ומעורר בכך את כעסו של ר' פנחס בן יאיר. נמסר על ויכוח בין הנוכחים, ויכוח שיש בו משום התרסה כלפי מעלה: "כך וכך היה עושה – וכך וכך ארע לו". האווירה המתוארת קשה – צערו של החסיד מחד גיסא, וכעסו של ר' פנחס בן יאיר מאידך גיסא.

6. בבבלי, הנוסח קצר מאד: "שלוש", "שלוש", "עלתה" – אלו דברי חנינא בן דוסא מבלי שיאמר דבר נוסף. בירושלמי נעשה הנס לאחר דברי ר' פנחס בן יאיר הטוען מפורשות נגד אי הצדק שבהשגחה: "אפשר שהיה מכבד את בוראו במים והוא מקפחו במים! מיד נפל קול הברה בעיר: באה בתו של פלוני!" יש כאן תחושה שההצלה נובעת מדברי ר' פנחס בן יאיר, והקב"ה מקבל את טענתו.

7. הפנייה הישירה בנוסח הבבלי: "בתי, מי העלך", שיש בה רגש ודאגה, חסרה בירושלמי. לפנינו דרשיה בין הנערה ובין אביה, ואילו בירושלמי מובאות שמועות: "יש אומרים".

8. דרך ההצלה שונה בשני המקורות, וכפי שנראה להלן, יעבץ בחר בנוסח הבבלי. בנוסח הירושלמי מתוארות שתי דרכי הצלה, האחת ריאליסטית, "בספה הוערתה", והשנייה פלאית וניסית: "מלאך ירד בדמות ר' פנחס בן יאיר והצילה".

9. בסיום הסיפור בבבלי תוהים הנוכחים על כוחו של ר' חנינא בן דוסא, והסיום יש בו מוסר השכל המצביע על השגחת ה' על זרעו של הצדיק, שהוא סיכום הסיפור. כל זה נרמז בירושלמי, בטענתו של ר' פנחס בן יאיר ולא כסיכום לסיפור.

הגרעין הסיפורי שבשני המקורות דומה: אסון והצלה. שונות הן הדמויות שלהן מיוחסת ההצלה, וכן דרכי ההצלה, ור' זאב יעבץ מנתח את ההבדל בהערתו לסיפור ("להעיר אוזן", עמ' 221), תוך שהוא מסביר את העיבוד והצירוף של המקורות:

את השמועה הזאת יחליט תלמוד בבלי כולה לר' חנינא בן דוסא, וירושלמי כולה לר' פנחס בן יאיר. והבבלי של ר' חנינא בן דוסא עולה ביופיה, בסגנון לשונה, בהמון ליבה ובמעשה נפלאותיה על זו שבירושלמי.

אנו רואים כבר מראשית דברי יעבץ שהוא מעדיף את הסיפור המרגש והעשיר במעשה נפלאות, על הסיפור העוסק במעשה תנחומים ובדיון בצדק האלוהי גרידא. והוא ממשיך:

ואנחנו עשינו את שני אבירי השמועה לשותפים באגדה זו מבלי קפח שום אחד מהם, ונשם את שני נוסחי השמועה **לאחדים** בידניו, למען הביא אור בציור הזקן הנוהג את האיל שבבבלי, המוצג בירושלמי בצלם המלאך שירד בדמות ר' פנחס בן יאיר להציל את בת נחוניא. כי ר' פנחס בן יאיר הוא לדעת בעלי הרמזים מעין דוגמת אברהם אבינו. ובדרך הפיוט השואף תמיד למראית עין הבענו את הדבר בדברים האלה: 'אברהם אבינו אשר תוארו בתואר בן יאיר', ולפי זה נאה לאיל הנהוג בידי אברהם אבינו להיות 'אילו של יצחק' אשר אגדות רבות קשורות בו.

יעבץ מאחד את האגדה ומצרף לזמן אחד חכמים שחיו בזמנים שונים, "מבלי לקפח שום אחד מהם". הצלת הנערה בידי אֵל, לפי הבבלי, מעלה את כוחו של אברהם אבינו ו"האיל אשר נאחז בסבך בקרניו" לעשות ניסים לראויים לכך במשך הדורות. עם זאת, אין המעבד רוצה לגרוע מכוחו של איש המופת ר' פנחס בן יאיר לעשות ניסים, והוא מצרף את דמותו לדמות אברהם אבינו. יעבץ מסתמך על פירוש רש"י ליבמות ד"ה "של רחלים: זה אילו של יצחק". "זקן אחד היה מנהיגו: זה אברהם". אנו רואים שאין מוקדם ומאוחר באגדה, והעלילה המפותחת שיש בה ניסים תופשת מקום חשוב בבחירת החומר.

והרי לפנינו העיבוד הסופי של יעבץ, ב"שיחות ושמועות מני קדם", עמ' 179-180.

א. והקול נשמע בבית רבי פינחס לאמר: ב. בת נחוניא החסיד נסחפה במים אדירים בלכתה בדרך לשוב לבית אביה ואיננה: ג. ויצר לרבי פינחס מאד ויאנח כי עלה על לבו זכר בן-נחוניא אשר מת זה מעט בצמא: ד. וימהר בריאיר אל בית-נחוניא לדבר על לבו ולנחמו: ה. וימאן נחוניא להתנחם וירע הדבר בעיני רבי פינחס בריאיר: ו. ורבי חנינא בן-דוסא בא גם הוא לדבר על לב נחוניא: ז. ותעבר השעה הראשונה ויאמר בן-דוסא שלום לבתך אל תירא: ח. ותעבר השעה השנית ויאמר שלום לבתך אל תירא: ט. ותעבר השעה השלישית ויאמר בן-דוסא לנחוניא ברכ את-ידי כי הציל את-נפש בתך משטף: י. וישאו כל היושבים את-עיניהם והנה הנערה באה אל-הבית: יא. וירץ אביה לקראתה ויפל על צוארה וישאל מי מלט את-נפשך: יב. ותען בצר לי פרשתי ידי לשחות והנה שתי קרנים עולות בשתי ידי ואחזק בהן והנה מן המים אני מוצאת: יג. ואפקח עיני וארא והנה איל תמים לנגדי ואיש זקן נוהג בו: יד. ותפן אל רבי פינחס בריאיר ותאמר זה האיש הזקן אשר ראה בצרת נפשי ויצילני: טו. וישתוממו כל היושבים שם ואיש מהם לא ידע כי אברהם אבינו היה הזקן אשר אמרה אשר תארו כתאר בריאיר: טז. והאיל הוא האיל אשר העלה אברהם בהר המוריה תחת יצחק בנו: יז. כי האיל הזה ישוב ויחיה מערמת אפרו למלט ממות זרע צדיק: יח. וישאל איש את-רבי חנינא ויאמר אין זאת כי אם נביא אתה ליי וזהו גלה אזנך בשבתך פה בתוכנו כי בת-נחוניא עלתה מן המים: יט. ויען רבי חנינא לא נביא אנכי ולא בן-נביא כי אם את-הדבר הזה השיבותי אל לבי: כ. הן אל צדיק יי המשלם לאיש כצדקתו ואיכה יאבד במים בת-נחוניא החופר בארות למען השקות באי מועד ועוברי דרך מים: כא. וישמעו האנשים וייטב בעיניהם:

א. והקול נשמע בבית רבי פינחס לאמר: ב. בת נחוניא החסיד נסחפה במים אדירים בלכתה בדרך לשוב לבית אביה ואיננה: ג. ויצר לרבי פינחס מאד ויאנח כי עלה על לבו זכר בן-נחוניא אשר מת זה מעט בצמא: ד. וימהר בריאיר אל בית-נחוניא לדבר על לבו ולנחמו: ה. וימאן נחוניא להתנחם וירע הדבר בעיני רבי פינחס בריאיר: ו. ורבי חנינא בן-דוסא בא גם הוא לדבר על לב נחוניא: ז. ותעבר השעה הראשונה ויאמר בן-דוסא שלום לבתך אל תירא: ח. ותעבר השעה השנית ויאמר שלום לבתך אל תירא: ט. ותעבר השעה השלישית ויאמר בן-דוסא לנחוניא ברכ את-ידי כי הציל את-נפש בתך משטף: י. וישאו כל היושבים את-עיניהם והנה הנערה באה אל-הבית: יא. וירץ אביה לקראתה ויפל על צוארה וישאל מי מלט את-נפשך: יב. ותען בצר לי פרשתי ידי לשחות והנה שתי קרנים עולות בשתי ידי ואחזק בהן והנה מן המים אני מוצאת: יג. ואפקח עיני וארא והנה איל תמים לנגדי ואיש זקן נוהג בו: יד. ותפן אל רבי פינחס בריאיר ותאמר זה האיש הזקן אשר ראה בצרת נפשי ויצילני: טו. וישתוממו כל היושבים שם ואיש מהם לא ידע כי אברהם אבינו היה הזקן אשר אמרה אשר תארו כתאר בריאיר: טז. והאיל הוא האיל אשר העלה אברהם בהר המוריה תחת יצחק בנו: יז. כי האיל הזה ישוב ויחיה מערמת אפרו למלט ממות זרע צדיק: יח. וישאל איש את-רבי חנינא ויאמר אין זאת כי אם נביא אתה ליי וזהו גלה אזנך בשבתך פה בתוכנו כי בת-נחוניא עלתה מן המים: יט. ויען רבי חנינא לא נביא אנכי ולא בן-נביא כי אם את-הדבר הזה השיבותי אל לבי: כ. הן אל צדיק יי המשלם לאיש כצדקתו ואיכה יאבד במים בת-נחוניא החופר בארות למען השקות באי מועד ועוברי דרך מים: כא. וישמעו האנשים וייטב בעיניהם:

ניתוח האגדה

שינויים רבים משולבים בעיבוד האגדה וצירופה על פי שני מקורות, מתוך רצון להחיותה "ולא לקפח" איש מן הגיבורים, מלבד לשון המקרא האופיינית לכל עיבודי האגדות של יעבץ, כפי שצוין לעיל. ראוי לשים לב שיעבץ מחקה את המקרא גם בסימון "פסוקים" ומספריהם, כדי לשוות לסיפורו אופי ארכאי, ולהקל על הצעירים בהתמצאות בסיפור. כך בכל ספרו.

1. הסיטואציה ומקום האירוע פותחים בשני המקורות בביתו של נחוניא ובמה שאירע. ואילו בסיפור שלפנינו פותח המעשה בביתו של ר' פנחס בן יאיר ובשמועה על המעשה.
2. כאן הוא מכונה "נחוניא החסיד" ולא נחוניא חופר שיחין. יעבץ מאחד את הכינוי שבירושלמי עם שם הגיבור. רק בסוף הסיפור הוא מפרט את שמו עם מעשיו: "בת-נחוניא החופר בארות למען השקות באי מועד ועוברי דרך מים".
3. יעבץ מוסיף ידיעה שאיננה מופיעה בשני המקורות, על בנו של נחוניא שמת בצמא. הוא מסתמך על המשך הסיפור במסכת יבמות (קכ"א ע"ב): "אמר רבי אבא אף על פי כן מת בנו בצמא שנאמר יסביבו נשערה מאד", מלמד שהקב"ה מדקדק עם סביביו כחוט השערה". תוספת זו באה להגדיל את הטרגדיה שבסיפורנו, ולהבליט את צערו והשתתפותו של ר' פנחס בן יאיר.
4. על פי הירושלמי לא מקבל נחוניא תנחומים גם מר' פנחס בן יאיר, דבר המכעיס את ר' פנחס בן יאיר המגיב: "זה חסידכם!". יעבץ חש שיש צורך בהסבר והוא מפרט: "וירע הדבר בעיני פנחס בן יאיר". מילים אלה מציירות אותו כאדם קשה.
5. בואו של ר' חנינא בן דוסא לבית נחוניא וזימונו עם ר' פנחס בן יאיר, מטשטשים את פער השנים והבדלי הזמנים שבהם חי כל אחד מהם, ומעלים את האגדה מעל הזמן.
6. ר' חנינא בן דוסא, על פי המקור ביבמות, מנחם את נחוניא. יעבץ מפרט את האמירה "שלום" ומוסיף: "שלום לבתך אל תירא", דברים המובנים יותר לקורא הצעיר, ומוסיפים רכות לאמירה זו.
7. גם האמירה המקוצרת "עלתה" מפורטת על ידי יעבץ: "בָּרַךְ את

- ה' אשר הציל את נפש בתך משטף". דבריו של ר' חנינא בן דוסא מציירים אותו כאיש פלאים הרואה למרחקים.
8. יעבץ מוסיף רגשות ומחיה את סיטואציה הפגישה בין הנערה ובין אביה, דבר החסר בשני המקורות, והופך זאת לסיפור דרמטי: "וירץ אביה לקראתה ויפול על צוורה וישאל..." במקור הבבלי קיימת השאלה בקיצור: "בתי, מי העלך", ואילו בירושלמי אין דרשיה ישיר אלא "יש אומרים".
 9. תיאור ההצלה הקצרצר שבמסכת יבמות מפורט בסיפור בהרחבה ונשמע הגיוני יותר, כי הרי הנערה טבעה, וכיצד זה "זכר של רחלים נזדמן לי וזקן מנהיגו"? אלא יעבץ מפרש ומוסיף רגש: "בצר לי פרשתי ידי לשחות, והנה שתי קרנים עולות בשתי ידי ואחזק בהן. והנה מן המים אני מוצאת. ואפקח עיני וארא והנה איל תמים לנגדי, ואיש זקן נוהג בו".
 10. יעבץ מצרף את שני המקורות על ידי זיהוי הזקן ברבי פנחס בן יאיר. כך עולה קרנו של ר' פנחס בן יאיר הגם שנשאר בצד ור' חנינא בן דוסא תפש את המקום המרכזי.
 11. יעבץ חש שיש להסביר לקוראים את הקשר בין ר' פנחס בן יאיר לאברהם אבינו. כאן נכנס לסיפור קטע מובלע, כאילו בסוגריים, שבו מדבר המחבר ה"כל-יודע". זוהי סטייה מכוונת ממהלך הסיפור, כדי להוסיף לקורא ידיעות החסרות לו: "ואיש מהם לא ידע כי אברהם אבינו היה הזקן אשר אמרה, אשר תארו כתואר בן-יאיר. והאיל הוא האיל אשר העלה אברהם בהר המוריה תחת יצחק בנו. כי האיל הזה ישוב ויחיה מערמת אפרו, למלט ממות זרע צדיק". כאן מומחשים דברי ההסבר של יעבץ שהובאו לעיל, בהערה. אף כאן מעורבבים הזמנים והדמויות, והאיל בן-זמנו של אברהם אבינו מושיע בזמנו של ר' פנחס בן יאיר.
 12. סיום הסיפור חוזר אל ר' חנינא בן דוסא, תוך פירוט ופירוש הדברים הקצרים שבבבלי: "נביא אתה!" גם התשובה מפורטת ומדגישה את צדקת ה' "המשלם לאיש כצדקתו". בכך מודגש בסיום הסיפור הצד המוסרי שבו מסתיים הסיפור שבבבלי.

לסיכום, איחוד המקורות הפך את הסיפור לדרמטי יותר, המכיל רגשות של הדמויות הפועלות, ונותן לכל אחד מן החכמים את חלקו:

ר' פנחס בן יאיר הוא המציל הגלוי, ואילו ר' חנינא בן דוסא הוא המנחם, היודע צפונות, מתוך אמונתו בדרכי ההשגחה. זאב יעבץ ארג סיפור אגדה מעניין שיש בו מתח העולה משעה לשעה ולבסוף בא על פתרונו בדרך ניסית ועל-טבעית, כיאה לדברי אגדה. הדמויות הלקוחות מזמנים שונים ומקומות שונים מצטרפות כאחד כדי לספר את השבר והנס, שכולם מוליכים למוסר ההשכל הנובע מהשגחת ה' על בריותיו: "הן אל צדיק ה' המשלם לאיש כצדקתו". בזה היה יעבץ נאמן למטרת האגדה לפי המקורות, שמי שמכבד את בוראו במים, אין הקב"ה מקפחו במים. ובנוסח הבבלי: "דבר שהצדיק מתעסק בו יכשל בו זרעו?"